

Т.ЕҢСЕГЕНҰЛЫ

КӨНЕ ТҮРКІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

В этой статье рассматриваются исторические связи, структуры произведения, идеи, сюжеты, облики главных героев трех древних произведений: «Кюльтегин» – памятник рукописи на древне тюркском языке, написанный на высокой каменной стене, «Манас» – знаменитая киргизская народная поэма и всемирно известный дастан «Огузнама». Даются историко-типологическое заключение и научная концепция произведения.

Тюркский дух трех произведений, доблестная отвага и единство позволяют и по сей день оставаться вечным наследием человечества.

Makalede «Kültegin», «Manas», «Oğuzname» gibi Eski Türk eserlerinin tarihi bağlatılan eserin yapısı, düşüncesi, karakteri ve kahramanları açısından derin bir şekilde incelenir. Söz konusu eserler insanlığı birlik ve beraberliği kapsamaktadır ve insanlığın zengin bir mirası olmaya devam etmektedir.

Дана халық табиғат ерекше дарынды, парасатты етіп жаратқан тұлғаларды тауға теңейді. Мәдени құнды дүниелердің озығын да тауға теңеуге болады. Бағзы заманнан бізге жеткен көне түркілердің рухани мұраларының ішінде зор маңыздылығымен асқар таудан да биігірек көрінетін мәңгілік шығармалар жетерлік. Мысалға, көк түркілердің Күлтегін жазба ескерткіші мен Қырғыз халқының “Манас” атты жыр-дастаны – түркілік-ұлттық намысты қоздырар қуаттылығымен биік шыңдай болып дараланып танылған көлемді шығармалардың бірі.

Әуелгісі, көне түркілердің дәу қабырға тасқа руна алфавитімен түсірген аса көлемді жазба ескерткіш. Екіншісі, негізінен, қырғыз елі жыршыларының (ырчи) айтуы бойынша сақталған фольклорлық ауқымды мұра. Бұл екі шығарма аласапыран заманның сұрапыл пайқастарын бірге көріп, басынан өткізген ежелгі дәуірдің ағайындас, қатарлас қос батыр – кеменгерлері тәрізді. Тарихи-типологиялық тұрғыдан зерттегенде осы екі шығарманың өзара ұқсас жақтары көп екені байқалады. Әрі бұл әйгілі мұралардың әлі ашылмаған жұмбақ сырлары баршылық. Сол көздеген мақсатты орындауда осы екі шығарманың ішкі, сыртқы сыр-сипатына тереңірек үңілу қажет болды. Күлтегін жазба ескерткіші мен “Манас” жыр-дастанының етене ұқсастығы сонша, екі шығарма да елін, жерін жаудан азат етіп, халқын бейбіт өмір сүруге жеткізуді басты арман еткен, отаны үшін жанын құрбан жасауға барған қас батырлардың қаһармандық ерлігін баяндауға арналған, кейінгі ұрпаққа үлгі және тозбайтын мұра есебінде жасалынған жыр-дастан.

Бұл екі шығармадағы басты тұлғалар Күлтегін де, Білге қаған да, Манас та өзге елдің езгісіне, қорлауына ұшыраған халқын азаттыққа жеткізу үшін ұлы жорыққа шығып, қанды пайқасқа түсіп, ерен ерліктер жасайды. Демек, екі шығарманың идеялары да бірдей. Екі шығармада да қарсы жауды жеңуге ұмтылған ұлы жорықтардың дәуірі де салыстырып қараса бір кезеңге

Т.Еңсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

тоғысады. Екі шығармада да жер, су аттары сәйкес келеді. Екі шығарманың барлық жағынан осылай бірегей үйлесім табуы, бұл жыр-дастандарға бір кезеңнің күрделі бір оқиғалары өзек болған шығар деген болжам жасауға болады. Өйткені, Күлтегін жазба ескерткішінде есімі аталған жорықшы батырлар мен онда баяндалған оқиғалар өмірде болған тарихи есімдер мен айғақты нақты деректер. Осыған байланысты “Манас” эпосын Күлтегін жазба ескерткішінің ауызша тұрғыда баяндалған, өзге де соған ұқсас бірсыпыра оқиғалар қосылған, кейінгі заман әсерімен ештеген өзгерістерге ұшыраған фольклорлық шығарма деуге келеді, шынымен солай ма?

Бұл көтерілген күрделі мәселенің ақиқатына көз жеткізу үшін әуелі екі шығарманы салыстырып зерттеу нысана етілді. Күлтегін ескерткішінің бірінші жазба бөлімінің (кіші жазу) 9-ретпен орналастырылған бөлігінде түркілердің қағандығынан, елдігінен айрылып, өзге елдің қанауына түсіп, тентіреп кеткені айтылып, одан әрі:

Сендерді ел етіп көтерген
Қағанның тілін алмадың,
Жер-жерді кезіп, көбің қырылдың,
Тірі қалғандарың қаңғырып, қалтырадың, –

деп жазылса, осы ескерткіштегі екінші жазба бөлімнің 7-ретпен орналастырылған жыр бөлігінде үстемдік жасаған империяның шектен шыққан озбырлығын бұрынғыдан да айқын көрсетіп:

Табғаш халқына бек ұлдары күл болды.
Сұлу қыздары күң болды.
Түрік бектері түркі атын тастап,
Табғаш бектерінің табғаш атын тұтынып,
Табғаш қағанына бағынды.
Елу жыл күші мен еңбегін соларға берді.
Табғаштар ілгері, күн шығыста
Бөкіл қағанына дейін жаулады.
Кері, батыста Темір қақпаға дейін жаулады,–

деп баяндаған [1, 33]. Осы жазба жолдарын оқығанда “Манас” эпосының “Әлеуке ханның қырғыздарға шабуылы” атты тарауындағы:

Әлеуке деген хан шықты,
Қаһарынан жан шықты

Мәнжу¹, қытай, қалмағы
Қаһарын шапты ызғарлы.
Жайнап тұрған қырғыздың
Жаққан отын өпіріп,
Анталаған қырғыздың
Соры солай қайнапты.
Біреуі безген Алтайға,
Біреуі кеткен Қаңсайға
Біреуі босқан Еренге², –

деп айтылған жыр шумақтары ойға оралды [2,31-32].

Екі шығармада да ерен ерлігімен даңқы шыққан басты-басты батыр тұлғалар бар. Олардың өмірі мен қаһармандық ерліктерінде де ұқсастық жетерлік. Мысалға, Күлтегін жазба ескерткішінде Ашина тұқымынан тараған Бумын, Істемі, Елтеріс (Құтлығ), Елтеріс қағанның інісі Қапаған, Құтлығ қағанның баласы Білге қаған, оның туған інісі, әскер қолбасшысы Күлтегін – түркі қағандығын орнату үшін күрескен нағыз қаһарман тұлғалар.

Ал, “Манас” эпосында Ораз тұқымдары: Жақып, оның баласы Манас, Манастың туған інісі әрі серігі Алмамбет, Манастың ұлы Семетей, оның баласы Сейтек. Бұлар да қырғыз халқын жаудан азат етіп, бейбіт өмір орнату үшін күрескен нағыз батырлар. Екі шығармада да сол мақсаттарын орындау үшін соғыс жорықтарына шығады.

Екі шығармада да ел басқарған батырлар мен барша жұрттың езгі көрген жауға деген өшпенділігі, басқыншы елдің қанауынан құтылудағы мақсат, міндеттері де бір-біріне өте ұқсас. Атап көрсетсек, Күлтегін ескерткішінің екінші жазба бөліміндегі 9-ретпен орналастырылған бөлігінде табғаштардың алдауына түсіп, күң, құл болғанын кейін түсінген түркілердің жауға деген долы бұлқынысы:

Бұдан кейін бүкіл түркі халқы былай десті:
“Қағанды халық едім, қағаным қайда?!
Қандай қағанға күш, еңбегімді беремін?” – десті.
Осылай деп табғаш халқына жау болды, –

деп мәлімденген [3, 222]. “Манас” эпосында қырғыз халқының жауға деген өшпенділігі:

Ораздының ұлы едік,
Біз де тәңірі құлы едік.

¹ Мәнжу – Манчжурия

² Еренге – Иранға деген мағына береді.

Ежелгі іргелі ел едік.
Құтырған екен бұл қытай

Қырқысып біз де өтелік.
Арыстандай шамданып,
Шықты Жақып, Ақбалта.
Алшыс балуан қамданып [2,35],–

деп баяндалған.

Екі шығармада да халыққа езгі көрсетіп отырған көне Қытай империясы, екі шығармада да қанаудан құтылмаған барша жұрт сол империяға қарсы күресуді көздеген. Осы келтірілген жыр жолдарына қарап, азап көрген бір елдің күш көрсеткен империяға қарсы бір кездегі жұмыла ұмтылған қаһарлы қимылы, яғни бір күрделі оқиға алдындағы бұлқыныс екі шығармаға да арқау болған деп ұйғаруға келеді.

“Манас” эпосында Алмамбет ақылды, айлалы іс-әрекетімен және жаужүрек батырлығымен айрықша дараланып көрінген кейіпкер. Ол жас шағында қытайға барып білім алған, сондықтан ол үстемдік жасаған елдің дәстүрі мен әскери айла-шарғысынан хабардар. Оның осындай озық ерекшелігін жырда:

Сол Алмамбет туғанда
Қытайдағы Бежинге¹¹
Жетпіс күндей күн жауып,
Төнген екен бір қауіп.
Алты жасқа келгенде
Жалғыз көздің еліне
Біліп талай тылсымды
Айдаһардан оқуға
Жөнep кетті Алмамбет.
Арыстан туған Алмамбет
Талай елге барыпты [2, 201],–

деп айқын түрде баяндалған. Қырғыз халқының батырлық дастанындағы мына Алмамбет бейнесі түркі қағандығын орнатудағы жорыққа қатысқан Тоныкөк болмысын айнытпай көз алдымызға әкеледі. Тоныкөк те табап елінде білім алып, сол халықтың ықпалында тәрбие алған. Ол жайындағы жинақталған мәліметтерге қарағанда Тоныкөк түркі дәстүрін, жазуын шебер меңгерумен қатар, қытай халқының әдет-ғұрпын, әсіресе, олардың әскерді басқару тәсілдерін жақсы білген. Өйткені, бодан халық үстем елдің заңымен өмір сүруге мәжбүр.

¹¹ Бежин–Пекин

Тарихи деректер мен зерттеу еңбектерде және Орхон жазбаларында түркілердің көптеген жылдар қытай империясының қарамағында болып, солардың тәртібін қабылдап, айдауында жүргені пындық, барша жұртқа белгілі болған жәйт. Мысалға, Францияның әйгілі ғалымы Ж.Денидің пәкірті, белгілі түркітанушы Л.Базеннің: “Мудрый Тонькук является крупным военным и политическим деятелем в Тюркском каганате (в Монголии) в конце VII-начале VIII вв. происходящими из китайзированной тюркской “Мандаринской” семьи, большой знаток китайской культуры и одновременно тюркской письменности” [4, 372], – деп жазғаны біздің пікірімізді нақтылай түседі.

Сондай-ақ, Тоныкөк ескерткішіндегі бірінші ретпен орналастырылған бөлігіндегі:

Мен өзім дана Тоныкөк
Табғаш ықшалында тәрбие алдым.
Түркі халқы ол кезде
Табғаш хандығының қарамағында еді,–

деп баяндаған жазба жолдары да Тоныкөк жайлы жасалған тұжырымның пынайылығын айқын танытады [1, 101]. Бірақ, осы зерттеу жасап отырған Күлтегін жазба ескерткішінде түркі қағандығының саясаткері Тоныкөк жөнінде бір ауыз сөз айтылмайды. Солай болғанымен, Күлтегін жазба ескерткішінде баяндалған атақты жорықтарға, қанды шайқастарға Тоныкөк тікелей қатысып, әскерді жеңіске бастағаны рас.

Зерттеу нәтижесінде танылғандай, Күлтегін ескерткішінде тек Ашина тұқымынан тараған түркі қағандығын орнатушы даңқты тұлғалардың ерен ерліктері жайлы ғана жазылған. Сонымен, түркі қағандығын орнатушылардың бірі Тоныкөк кеңесші-батырдың болмысы “Манас” жыр дастанындағы Алмамбет қолбасшының бейнесіне өте ұқсас.

Сондай-ақ, Күлтегін мен Манастың жастайынан батыр болып жетілуінде де ұқсастық бар. Күлтегін жазба ескерткішінде бұл қолбасшы ердің жастық шағы да кәдімгі батырлар жырындағыдай шығарма желісіне қоса өріліп аталады. Мысалға, осы ескерткіштегі екінші жазба бөлімнің 30 және 31-реттермен орналастырылған бөліктерде Күлтегіннің жастайынан жетім болғанын білдіріп, табиғат оны батыр етіп жаратқаны ұғындырылған. Күлтегіннің он алты жасқа жеткенде соғыс жорығына қатысқаны баяндалды. Ал “Манас” эпосында қырғыз батырдың жастық шағы:

Сөйте жүріп Манастың
Жетіге жасы толышты.
Қойылған аты “Дәу жыңды»,–

Т.Еңсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

деп жырға қосып, Манастың жастайынан батырлардай алып тұлғалы, ешкімнен жасқанбайтын ер мінезді болып өскендігін мәлім етеді [2, 52].

Сол сияқты, Күлтегін жазба ескерткішінде бұл қолбасшы-батыр қайтыс болғанда туған ағасы Білге қаған қатты қайғырып жоқтаған. Бұған осы ескерткіш тастың екінші жазба бөліміндегі 50-ретпен орналастырылған бөліктегі:

Інім Күлтегін о дүниеге кетті.
Өзім сағындым.
Жасар уақытты Тәңір белгілейді.
Адам баласының бәрі күресіп өлгелі туған.
Соншама қайғылана ойландым,—

деп басталатын жыр шумақтары дәлел [3, 233]. Осы Күлтегінге арналған жоқтау жыр “Манас” эпосындағы тарауларда елін жаудан қорғап, бейбіт өмір орнату жолында мерт болған батырларға арналған жоқтау жырлармен сабақтас деуге болады. Мысалға, Күлтегінге арналған жоқтау оның ағасы Білге қаған атынан айтылса, “Манас” эпосында бұл батырға арналған жоқтау Манастың әйелі Қанькейдің аузымен баяндалады және Манас дүниеден өткенде оның асыраған иті мен қыраны да батырдың өліміне қайғырады. Осы көрініс жырда:

Әкеңнен қалған құмайың,
Дүниеден әкең өткенде
Аза тұтқан құмайың.
Ақсұңқары бар еді,
Әкең Манас өлгенде
Жібек бауын шалқалап,
Үзіп кеткен Ақсұңқар,—

деп баяндалған [5,77-78]. Күлтегін қолбасшы дүниеден өткенде оның жауласқан көрші елдері де қоса қайғырып, арнайы келген өкілдер батырды жерлеуге қатысқаны тарихи шындық. Оған Күлтегін жазба ескерткішінің екінші бөліміндегі 51 және 52-ретпен орналасқан бөліктердегі:

Жылап, қайғыға ортақтасуға:
Қытай және таптарды бастап
Удар Сең үн келді,
Табғап қағаннан
Үсйі Лікенг келді,—

деген жазба жолдар дәлел [3, 233]. Манас батыр қайтыс болғанда барша жұрт түгел қайғырғаны жырда әсерлеп беру арқылы жеткізілсе, Күлтегіннің

мәңгілікке көз жұмғанына жалшақ әлемнің тегіс қайғырғаны аңызға бергісіз ақиқат. Бұл шығармаларда осындай ұқсастықтар тізе берсе жетерлік.

Екі шығарманың егіздің сыңарындай етене туыстығының сыры қандай? Осы аталған мәселенің тарих пен әдебиеттану ғылымдары үшін зор маңызы бар екенін М.Әуезов айрықша атап көрсетіп, Орхон жазба ескерткіштері мен “Манас” эпосын бір-бірімен салыстырып қысқаша зерттеп, ойлы пікірлер айтып, осы рухани мұралар жөнінде өз тұжырымдарын жинақтап білдірген.

М.Әуезов Орхон-Енисей жазба ескерткіштері мен “Манас” дастанының жасалған дәуірі жөнінде сөз қозғай келіп: “Фалевтің: “халық (қырғыз – М.Ә.) эпосы шығармаларын Орхон жазуларымен салыстыру әбден орынды” деген пікірі мейлінше дұрыс. “Манастың» қолда бар нұсқаларын одан әрі нақтылы әрі тереңдеп зерттеу эпостың құрамындағы ең көне элемент болып табылатын жекелеген соғыс көріністерін Орхон-Енисей жазуларында баяндалған оқиғалармен және эпостың Махмуд Қапқари жазып қалдырған үзінділерімен жан-жақты салыстыруды талап етеді”, – деп зерттеуде назар аударар мәселелерді еске салады [5, 17]. Расында, бұл ұсыныс түркілердің жазба ескерткіштері мен “Манас” эпосының сыр-сипатын ашуға көмектесетіні сөзсіз.

“Манас” дастанының туған уақыты жөнінде М.Әуезов: “Осының бәрін негізге ала отырып, біз “Манастың” туған кезеңі 840 жылдан әрі емес деген байлау жасаймыз. Тек бір жайды ғана үзілді-кесілді айтуға болады. Ол – дастанның сол кезде туған негізі “қырғыздың ұлы мемлекеттігі” кезеңін суреттегендігі”, – деп тұжырымын айқын білдіреді [5, 19].

Бұл ғалым мына келтірілген сөзінде көрсетілген жылдың қандай тарихи маңызы бар екенін түсіндіруге бармапты. Бұл саланы зерттеуші және білімді оқырман онсыз да біледі деп онша қиындық тудырмайтын осы деректің төркінін ежіктеп білдіруді артық санаған болар, ақиқатында сол аталған мәліметте терең сыр бар.

840 жылы қырғыз халқы тарихында айтулы оқиға болды. Сол жылы қырғыздар ұйғырлармен соғысып, оларды ойсырата жеңіп, ұйғырлардың тоз-тоз болып бытырап, қытай елі жаққа барып паналап, жан сақтауына мәжбүр етті. Қырғыздардың ұйғырларға қарсы жорығы және айтулы жеңіске жетуі – бұл елдің күш-қуатының мықты екенін танытты. Өйткені, ұйғырлар сол дәуірде қытай империясымен тығыз қарым-қатынаста болып, қиыншылық жағдайда сол империяның қамқорлық көмегіне сүйенді. Сөйтіп 745 жыл мен 840 жыл аралығында ұйғыр қағанатын орнатты. Ұйғырлардың жүз жылдай өз алдына мемлекет болып тұрғанда 80 жыл манихей дінін қабылдауының сыры да осында жатыр, қытаймен бірлікте болды.

Бұл айтқанымызға И.В.Стеблеваның: “Вобщем уйгурский каганат имел тесные связи с китайской империей и даже оказывал ей военную помощь против мятежников. В середине IX в. уйгурский каганат был разгромлен новым военнополитическим объединением тюркских племен–киргизами”, –

Т.Едсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

деген сөзі негіз [4, 11-12]. Сол қытай империясының қамқорлығына сүйенген ұйғырларды қырғыздардың күйрете жеңуі – қырғыз тарихындағы ұлы оқиға болып саналып, қырғыз мемлекетінің абыройын асырды. Академик М.Әуезовтің: “Қырғыздың ұлы мемлекеті” деп жазуының төркіні осында жатыр.

Түркі қағандығы өмір сүрген 200 жылдай уақыт ішінде түркілерді біріктіріп империя құру бағытындағы ұлы жорықтардағы кейбір естен кетпес ауыр шайқастар оқиғасы “Манас” эпосында айқын көрініс тапқан сияқты. Атап айтқанда, қырғыздарға қарсы жорықтар, ондағы қырғын соғыс, қырғыз халқының қырылуы, ханның өлімі, қырғыздар ұйықтап жатқанда шабуыл жасалынып, олардың қашыда қалуы, тағы сондай күрделі оқиғалар түркі қағандығы тұсында да болды ғой. Сол жан түршіктірер соғыстарды қырғыз халқының ұмытуы, “Манасқа” қоспауы мүмкін емес. Бұрынғы салыстырып талдағанымызды ескермегеннің өзінде Күлтегін ескерткішіндегі екінші жазба бөлімінің 35 және 36-ретпен орналастырылған бөлігіндегі:

Біз қырғыз халқын
ұйықтап жатқанда басып алдық.
Қырғыз қағанын өлтірдік,
Оның жері мен елін алдық,–

деген жазба жолдары [3, 229]. “Манас” эпосындағы:

“Тілекті Манас берді” деп
Жаттап жалғыз осыны,
Жайбарақат ұйықтады
Қырғыздардың қосыны.
Апшып ауыз жұмғанша,
Қаңғай беттен көрінді
Бозала желек, қызыл ту.
Қырғыздан шыққан қырық шора
Алмамбет, Шуақ бастаған
Анық кірді ұрысқа.
Ауырды бұл кез Манастың
Арқа, мойын арасы–
Жанына батты батырдың
Айбалта салған жарасы
Иесін тауда қалдырған,
Арғымақ аттар бос қайтты,–

деген жыр шумағымен етене жалғастық тауыш түр, оқиғасы да ұқсас [5, 220-245]. Әрине, ауызша айтылған көлемді жырда оқиғаның кеңейтіліп

айтылатыны белгілі. Академик М.Әуезов: “Қырғыздардың мұсылманшылыққа дейінгі тарихының батыры болған Манас”,–деп көрегенділікпен айтқан [5,19]. Олай болса, тоғызыншы ғасырдың аяғында арабтар Орта Азияны түгел бағындырып, өз билігін жүргізіп, өз жазуын енгізіп, ислам дінін қарқынды түрде қабылдата бастады. Бұған профессор Н.Келімбетовтың: Орта Азия мен Қазақстанның көп жерлерін араб басқыншылары VIII-IX ғасырларда жаулап алғаны мәлім. Олар зорлықпен елдің бәрін ислам дініне енгізіп, араб тілін міндетті мемлекеттік тілге айналдырды”,–деген тұжырымы дәлел [7,135]. Оның үстіне, түркі қағандығы құлаған соң кешікпей сол аймақта орнаған Қарахан мемлекеті ислам дінін қабылдады.

Сондықтан “Манас” эпосындағы қырғыздардың Қытай, Манчжуриямен соғыстары және өзге де “Манас” жырына арқау болған күрделі оқиғалар б.з. 840 жылдың төңірегіндегі оқиғалармен сәйкестік табатын тәрізді. Расында, Манас батыр жайлы аңыз, жырлар ежелгі заманнан бері жалғасып келеді. Манас туралы алғашқы дерек Молла-ад-Диннің “Маджмұт-таурих” атты еңбегінде (XVI ғ.) жазба түрде ұшырасады. Бұл кітап Ленинград университетінде сақтаулы.

Сонымен, “Манас” эпосына арқау болған бірсыпыра көне оқиғалар әуелде түркі қағанаты дәуірінде туған деген байлам жасаймыз. Бұл жайлы бұрын айтылған бірнеше пікір, дәлелдермен қоса Л.Н.Гумилевтің: “Түрік қағанаты дәуіріне келіп тірелетін екінші сюжет “Алшамыс туралы батырлық ертегі. Бұл ертегінің бірнеше түрі мәлім. Бірақ солардың неғұрлым көнесі Н.Улағалиев жыраудың аузынан жазып алынған Алтайлық түрік “Алып-Манап”. Алып-Манап өте дәу батыр болады; туыстары оны Қырғыз-ханның сұлу қызына үйлендіреді. Алайда Алып-Манап өз әйелін сүймейді, сөйтіп, Ақ-қанның қызы Ерке Қарақшы сұлуды іздеуге кетеді. Ертегінің соңы басты кейіпкердің алдына қойған мақсатына өкініш білдірумен аяқталады. Оған сұлуға үйленуден гөрі кек алу артығырақ көрінеді де, ол Ақ-қанды қызымен және жақын туыстарымен бірге өлтіреді.

Бұл өсиеттік элемент VIII ғасырдағы жарық күн астынан орын алу үшін қиян-кескі күрес жүріп жатқан кезде мейлінше маңызды еді және ол да Иоллығ-тегін мен Тонькөктің бағдарламалық ой-пікірімен үндесіп жатыр. Ертегінің біз талдаған бұл түрі, мүмкін, бірінші қағанат кезінде туып, екіншісі тұсында өмір сүрген шығар және содан Алтайға өтіп, оларда біздің уақытымызға дейін сақталып қалған шығар деген ойға жетелейді”,–деп жазған болжамы да негіз болады [8,347-348].

Бұған тағы қосарымыз, “Манас” эпосына әуелден Алтай жерінде болған оқиға арқау болып әрі қарай жалғасады ғой. Осы айтқанымызға сол дастандағы:

Балта, Жақып баспысы
Қолдары тас байланып,

Ауылымен зар тұтыш,
Жетті Алтайға айдалыш,–

деген жыр жолдары дәлел [5, 37]. Мына жыр шумағы түркі империясын орнатқан атақты тұлғалар пыққан, қытайлар қыспағына көнбей Алтайға келіп орныққан Ашина тұқымын еске түсіреді. “Манас” эпосын кеңірек зерттеген академик Ә.Марғұлан да осы жырдың төркінін әріден бастап, түркі қағанаты тұсындағы қытай империясына қарсы елдердің бірігіп жорыққа аттанғандағы оқиғалар дастанға өзек болғанын білдіріп: “Оның сюжет құрылысы мың жыл ішінде Орта Азия көлемінде болған оқиғалардан тізілген, оларды көп ақындар ұрпағы ежелгі заманның алып ері Манастың төңірегіне жинақтап айтқан”, – деп тұжырым жасайды [9,115].

Атақты ғалымның бұл білдірген байламы дұрыс. Десекте, «Манас» эпосын оқығанда Манас қазақ-қырғыз халқының әйгілі батыры болып табылады. Сондықтан осы шығарманың қырғыз халқына қатысты тұстарын, әсіресе қырғыздардың ұлы мемлекетін орнатудағы жорықтар мен оқиғаларды естен шығармау қажет-ақ. Сондай-ақ, Сібір қырғыздары айналасындағы елдерге үстемдік жүргізгені біраз жәйтті аңғартады. Мысалға, “Манас” эпосында қытайға қарсы үлкен шайқасқа шығар алдында сол ел туралы жырда:

Шама шөлден өткенде,
Түпкі қытай елі бар.
Түп Бежиндей¹ шәрі бар
Берекелі қытайды
Бес жүз ру ел деген
Қастасқан жаудан қан ішпей,
Қайтпайтұғын анты бар.
Топан су мұнда кірмеген
Рүстем, Дастан, Іскендір
Аттың ізін салмаған
Қуысында Құлжа бар,–

деп баяндайды [5,139]. Демек жырда қырғыздардың үстемдік жасаған, өштескен жауын жеңу үшін сол елдің жерін, шекарасын және тарихи-әлеуметтік жағдайын жетік біліп алғандары айқын танылып тұр. Манас батыр жайлы жырдың кейбір нұсқасы Алтай өңірінен көрініс табуы көп нәрсені аңғартады, бұл мәселе арнайы зерттеуді қажет етеді.

Қырғыздардың батырлық эпосы жайлы Г.Қасымова: “Манас” жырында суреттелген үлкен оқиғалардың қатарында Орта Азияда, Шағатай ұлысында, Моңғолстан жерінде болған тарихи оқиғалар, Темірдің, оның ұрпақтарының

¹ Түп Бежин – Үлкен Пекин.

Моңғолстанға жорығы болса, бергі тарихи дәуірден Құба қалмақ заманы, сол кездегі тарихи адамдар (Қара-Құла, Ғалдан хан) жырланады”, – деп өз ойын білдіреді [10,55]. Г.Қасымованың осы айтқанына құлақ асып илансақ, қырғыз халқын әлемге танытқан төл мұрасы атанған “Манас” эпосы бұл халыққа ешқандай қатысы жоқ болып шығады. Екіншіден, сол эпос ежелгі заманнан бергі көне түркілер мекендеген жерде болған айтулы оқиғалардың жиынтық жыр-шежіресі болып танылады.

Қысқасы, “Манас” эпосы – қырғыз халқының ұлттық рухын, намысын, жігерін, ұлттық мінезін, отанға, жерге, елге деген сүйіспеншілігін, сол жолдағы жанқиярлық ерліктерін және осы халықтың гуманистік бітім-болмысын танытатын шығарма, эпостың идеясы да, концепциясы да осы. Соған сәйкес, “Манас” эпосына ежелгі заманнан бері қырғыз халқының өз жері, суы, азаттығы және еркін, бейбіт өмір сүру жолындағы, сөйтіп, бүтін ел болып қалыптасудағы ерлік істері арқау болған.

Бұл эпостың негізгі жұлыны, шығарма өзегі – “қырғыздардың ұлы мемлекеттігі” кезеңіндегі оқиғалар, яғни, қырғыздардың 840 жылғы өздеріне езгі көрсеткен елдерге қарсы жорықтардағы қаһармандық ерліктері шығарманың ең басты оқиғасы болып табылады. Бұған қоса, түркі қағандығын – түркі империясын орнатудағы Ашина тұқымынан тараған көк түріктердің атақты тұлғаларының қаһармандық жорықтарындағы ірі оқиғалардың бірсыпырасы осы эпосқа желі болғаны сөзсіз. Күлтегін жазба ескерткіші мен “Манас” эпосы шығармаларындағы ұқсастық сыры осында жатыр. Бұл түркі шығармаларында қалыптасқан ортақ дәстүр.

Осы эпос, негізінен, қырғыз халқының зерделі азаматтары Сағымбай Оразбақов пен Саяқбай Қаралиевтардың ауызша айтуы бойынша жазып алынған, бұл дастанның бірнеше нұсқасы бар. Соған орай, “Манас” дастанын айтушылар осы шығармадағы түркілердің қағандық құру дәуіріндегі оқиғаларды сақтай отырып, одан кейінгі кезеңдердегі қырғыз халқы басынан өткен елеулі оқиғаларды ештеп қосып жырлағаны байқалады. “Манас” эпосына, негізінен түркі қағандығын құрудағы тарихи оқиғалар өзек болғандықтан, бұл шығарма Орхон бойындағы дәу мәрмәр тастарға түсірілген көне түркі руна жазбаларымен де етене туыстас.

“Оғызнама” шығармасының Күлтегін жазба ескерткішімен етене сабақтас жақтары өте көп. Бұрын бұл дастанды арнайы зерттеп, талдау жасап, ғылыми тұрғыда бағасын бергендіктен [11,54], “Оғызнама” шығармасының сыр-сипатын түгел айтып, түсіндіру артық болар, тек осы дастанның Күлтегін жазбасына қатысты тұстарын қысқаша сөз ету көзделді. Оғыз қаған жайлы дастанды оқығанда, сол мұраның түп-төркіні тым әріден басталатыны сезіледі. Оны мынадан байқауға болады. Осы дастанның ұйғыр және араб әршімен қағазға түсірілген бірнеше нұсқасы бар. Сол нұсқалардың бәрінде бұл шығарма екі бөлімнен тұрады. Біріншісі, Оғыздың дүниеге келіп ер жетуі, елінің қамын ойлайтын азамат болып қалыптасуы. Екіншісі, Оғыздың

елін, жерін қорғап, бейбітшілік орнату үшін айналасындағы тайпаларды бағындыруы, ұлы жорықтарға шығып, пайқасқа қатысып, жеңіске жетуі.

Бірінші бөлімде Оғыз тез ер жетіп халқына азап көрсеткен Мүйізтұмсықты өлтіреді, ол оның етін жеген бір сұңқардың да көзін жояды. Оғыз көктегі Тәңірдің жарылқауымен бірінен соң бірі ғайыптан түскен екі сұлуға үйленіп, балаларының есімдерін Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау деп қояды [11, 57]. “Оғызнама” шығармасының бірінші бөлімі түркілер табынған Тәңірлік діннің негізі жазылған қасиетті “Авеста” кітабымен туыстас [12, 63-119]. Оғыздың адам тұқымына шабуыл жасаған Мүйізтұмсықты өлтіруі – “Авеста” кітабындағы жақсылық әкелуші Ахура Мазда мен оның жақтаушыларын және жаманшылық жасаушы Ахриман (Ақырзаман) мен оның көмекшілерінің бітіспес күресін еске түсіреді [12, 208].

Сондай-ақ, “Оғызнама” шығармасындағы Оғыздың балаларының есімдері “Авеста” кітабындағы жарылқаушы күдірет Күн, Көк, Жұлдыз, Су, Жер құдайлары туралы гимн-жырларды ойға оралтады [13,138-168]. Өйткені, көне түркілер көктегі жалғыз жаратушы Тәңірге табынумен бірге сол күдірет жасаған табиғат бөлшектері күнге, айға, жұлдызға, отқа, суға, тауға тағзым еткен. Тәңірлік дінге бас иген Оғыз көктен рахым тілеп, балаларына табиғат бөлшектерінің атын қойған.

Сонымен, Күлтегін жазба ескерткіші мен “Оғызнама” шығармасының басты желісі – түркілердің Тәңірге табыну наным. Мысалға, Күлтегін ескерткішіндегі екінші жазба бөлімнің 10 және 11-ретпен орналастырылған бөліктерде бытырап жойылуға жақындаған түркілерді жалғыз жаратушы жарылқайды, сол жәйт жырда:

Сонда көктегі түркі Тәңірісі,
Түркілердің қасиетті жері,
Қасиетті суы былай депті:
Түркі халқы жойылмасын депті.
Тәңірі өз билігінде тұрып басшылық етті,—

деп баяндалған [3, 222]. “Оғызнама” дастанында да көктегі жалғыз күдіретке Оғыз жалбарынғанда тілегені орындалады. Сол әрекет шығармада: “Тағы бірде Оғыз қаған Тәңірге жалбарынды. Содан айналаны қараңғылық басқанда көктен бір жойқын жарық түседі. Оғыз арнайы барып қараса, басында оттай жарқыраған мені бар аса сұлу қыз көрінеді. Оғыз қаған соған үйленеді, ол үш ер бала туады”, –деп мәлімденген [14,57]. Түйіп айтқанда, екі шығармада да батырлардың алдына қойған мақсаттары көктегі Тәңірдің әмірімен орындалады.

Күлтегін жазба ескерткішінде түркі қағандығын орнатудағы айтулы жорықтар, жаумен пайқас тағы басқа зор жеңістер жөнінде баяндалса, “Оғызнама” дастанында да сондай, қаһармандық жорықтар, адам

таңданарлық ерліктер жөнінде айтылады. Мысалға, Күлтегін ескерткішіндегі бірінші жазба бөлімнің (кіші жазу) 2-ретпен орналастырылған бөлігінде Білге қаған:

Алдағы – күн шығыстағы,
Оң жақта – күн ортасындағы,
Кейінгі – күн батысындағы,
Сол жақта – түн ортасындағы
Көп халық осы аралықтағы
Түгел маған бағынады,–

деп үндеу тастаған болса [3, 217], “Оғызнама” пығармасында Оғыз қаған дүниенің төрт жағына жарлық жазып, елшілер арқылы таратады. Онда ол өзін дүниенің төрт бөлігінің қағаны болатынын, осы талабын қабылдағанмен сыйласып, тату-тәтті тұратынын, ал бұл тілегіне қарсылық білдіргендерге соғыс ашып, талқандайтынын білдіреді [14,46].

Түйіп айтқанда, екі пығармада да түркі қағандығын орнатудағы жеңіске жеткізген ұлы жорық оқиғалары және айналадағы елдерді бағындыру мәселесі желі болған. Екі пығармада да, негізінен соғыс жорығы өткен жер атаулары сәйкес келеді. Атап айтқанда, Күлтегін ескерткішінің екінші жазба бөліміндегі 37-ретпен орналастырылған циклда:

Алтун орманын айналып өтіп,
Ертіс өзенін кепше өттік,–

деп жазылса [3, 229], “Оғызнама” пығармасында: “Оғыз қаған Итін өзенінен өте алмай дағдарды. Сол сәтте өз ішінен бір адам ағаштан сал жасады, барлығы түгел арғы бетке өтті”, – деп баяндалған [14, 58].

Орхон жазбаларында түркі қағандығын орнатудағы жорықтар кезінде ел билеген қағандардың бірнешеуінің ақылшы, кеңесшісі дана Тоныкөк болды. Оған Тоныкөк жазба ескерткішіндегі 15-ретпен орналасқан бөліктегі: «Менің қағаным – өзім ақылды Тоныкөктен баяндалған өтінішті тыңдауды ұйғарды»,–деген жазба жолдар айғақ [3, 343]. “Оғызнама” пығармасында Оғыз қағанның ақсақалды, ақ шапты ақылғөй қарты – Ұлық Түрік. Тоныкөк те көп жасаған кісі. Білге қаған мен Күлтегін билік жүргізіп, соғыс жорықтарын бастаған тұста Тоныкөктің жетпістен асып, қартайғаны тарихи деректерден мәлім. Бұған Л.Н.Гумилевтің: «Әбден қартайғандықтан дана Тоныкөк енді түрік жасақтарын басқара алмайтын болды»,–деп жазғаны дәлел [8, 312].

Сонымен, Күлтегін жазба ескерткішінде де, “Оғызнама” дастанында да түркі қағандығын орнатудағы ұлы жорық шапқыншылығының айтулы оқиғалары арқау болған деп тұжырым жасауға болады. Күлтегін жазба ескерткіші тарихи ерлік дастаны болса, “Оғызнама” пығармасы мифтік

Т.Еңсегенұлы. Көне түркі шығармаларындағы дәстүр...

сарын басым ерлік дастаны. Екі шығармадағы оқиға дәуірі түркі империясын орнату кезеңі, шығармалардағы сюжет те сол тұстағы күрделі оқиғалардан құралған.

Айрықша айтатын жәйт, екі шығарма да жалаң фактологияға құрылған емес. Қос мұраға жойқын қуат беріп тұрған түркі қағандығын орнатудағы тарихи ерлік жорықтар, ал қаһармандық жорыққа бастап тұрған түркілік рух. Сол айтулы оқиғалар арқылы түркілік-ұлттық рух әрбір жүрекке сөнбейтін от тастайтындай болып лаулап тұр. Сонымен қоса, екі шығармаға да арқау болған өмірдің шындық оқиғалары мен түркілік намыс, сана, жігер осы туындылардың мәңгі жасауына жол ашып берді, халықтың қажетіне жараған тозбайтын рухани дүниелер осылай жасалынады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ucurlu K. Oghun anitlari. Ankara, 1998, 307 б.
2. Манас. Қырғыз халқының батырлық дастаны. Бірінші кітап. Алматы: ҚМКӨБ, 1961.
3. Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары. Алматы: Білім, 2008, 409 б.
4. Базен Л. «Концепция возрости у древних тюркских народов»: Зарубежная тюркология. Выпуск-1. М: изд. Наука, 1986,381 с.
5. Манас. Үшінші кітап. Алматы: ҚМКӨБ, 1962.
6. Поэзия древних тюрков VI-XII веков. М: Раритет, 1993,170 с.
7. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1991, 261 б.
8. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. Алматы: Білім, 1994, 502 б.
9. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985, 340 б.
10. Қасымов Г. Қазақ шешендік өрнектерінің негіздері. Алматы: Білім, 2003.
11. Еңсегенұлы Т. Атамұра. Алматы: Ғылым, 1997, 202 б.
12. Еңсегенұлы Т. «Авеста» – түркілерге ортақ мұра. Алматы: «Тоғанай Т», 2011, 389 б.
13. Еңсегенұлы Т. Қазақ әдебиеті тарихының арғы арналары. Алматы: Білім, 2001, 289 б.
14. Оғыз-наме, Мұхаббат-наме. Алматы: Ғылым, 1986, 200 б.

REZUME

T.ENSEGENULY (Turkistan)

CONTINUATION OF THE ANCIENT TRADITIONS OF TURKIC WORK

This article deals with comparison between three ancient works monument of “Kultegin” manuscript, which was written on a high wall in ancient Turkish language, famous Kirgiz national poem “Manas” and “Oguznama”. There was made historical-typological researches about historical connections, structures, ideas, plots, appearance of the main characters and another similarities of these works. Turkish spirit of three works, valorous courage and unity make them a legacy of people nowadays.